

Nacionalizam – nacija, “transnacionalizam” – “transnacija”: mogućnosti terminološkog usklađivanja

SAŠA BOŽIĆ
Institut za migracije i narodnosti
Zagreb

UDK 323.1.01
321.01
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 1. listopada 2004.

Znanstveni neologizmi “transnacionalizam” i “transnacija” odnose se samo posredno na termine iz kojih su derivirani. Transnacionalizam kao termin i kandidat za koncept u društvenim znanostima nije izrastao na teorijskim pretpostavkama vezanima uz istraživanje nacionalizma. U ovom se radu zato nudi pravac i područje za redefiniciju “transnacionalizma” i “transnacije”, u skladu sa značenjem termina iz kojih su izvedeni. Pri tome se utvrđuje uže područje primjene termina te nudi opcija kojom bi se mogla izbjeći njegova inflacijska upotreba i degradacija. Nacionalizam kao područje istraživanja prvenstveno ima izraženu političku dimenziju te različiti oblici nacionalizma (ekonomski, kulturni, sportski itd.) na različite načine izražavaju njegovu osnovnu političku dimenziju. Transnacionalizam kao područje istraživanja potpuno je raspršen, a trenutno ne postoji niti jasno percipirana istraživačka međuovisnost ekonomskog, političkog, socio-kulturnog i ostalih oblika transnacionalizma. Nacionalizam se do sada istraživao kao posebna politička doktrina, kao socijalni pokret, kao oblik procesa nastajanja nacija-država ili kao kolektivni sentiment, dok se transnacionalizam uglavnom istražuje kao oblik socijalnih mreža preko granica nacija-država te kao zaseban socijalni prostor. Cilj rada jest ograničiti termin i koncept transnacionalizma i transnacije na njegovu političku dimenziju, prvenstveno na aktere i socijalne prostore koji transferiraju, transformiraju i eventualno transcendiraju granice nacija-država.

Ključne riječi: NACIJA, NACIONALIZAM, TRANSNACIJA, TRANSNACIONALIZAM, TERMINOLOGIJA DRUŠTVENIH ZNANOSTI, TRANSNACIONALNI PROSTOR

Uvod: potreba determinacije znanstvenih neologizama

Kada se pojavljuju složeni termini poput transnacionalizma, transnacije i transnacionalizacije, postaje očito da su društveni znanstvenici zabilježili fenomene koji upućuju na važne promjene u procesima koji su do tada bili jednoznačno obilježeni. Te su promjene takva opsega i dometa da ih postojeći termini ne mogu adekvatno obilježiti pa se pojavljuju složenice koje zapravo opisuju i potrebu nadilaženja postojeće terminologije i objašnjavajućih modela. Što je složenija i višeznačnija situacija unutar određenog fenomena, to su složeniji i nejasniji novi termini koji ga pokušavaju pokriti. Takva terminološka pa i epistemološka situacija opasna je jer su granice koncepata poput samih fenomena isprepletene, pa pretjeranom i neadekvatnom upotrebom složeni termini društvenih znanosti mogu potpuno izgubiti svoj objašnjavajući potencijal i znanstvenu relevantnost. Takva situacija nije novost u društvenim znanostima, što je razlog više da se terminološkim usklađivanjem pokuša izbjeći sudbina “postmodernizma”, “postmodernizacije” i “postindustrijalizma”, koji ne samo da nisu uspjeli jednoznačno pokriti fenomene i procese na koje upućuju, već su se i potpuno “oslobodili” uobičajene znanstvene stege i obveze definiranja i citiranja. Društvenoznanstvene discipline možda su već izgubile svaku “disciplinu” (Sartori, 1984:50), ali gubitkom terminološkog i konceptualnog reda gube vlastita oruđa, a konačno i smisao.

Što se može učiniti u situaciji kada novi složeni termini ne pokrivaju jasno fenomen mekih granica na koji se odnose ili kada se čak jedan dio termina ne odnosi na područja termina iz kojega je deriviran, poput transnacionalizma? Transnacionalizam pada već na prvom pravi-

lu definiranja i konstruiranja koncepata¹ (vidi Sartori, 1984:28). Ne samo zato što je već na prvi pogled višeznačan i nejasan, već i zato što ne odgovara ni najjednostavnijim kriterijima formiranja koncepata poput “familijarnosti”, “rezonantnosti” i “ekonomičnosti”² (Gerring, 1999). Jedna od mogućnosti rješavanja spomenute situacije sadrži i odbacivanje termina ukoliko se njegovo značenje intenzivno multiplicira, a sam termin transmutira bez ikakve kontrole. U mnogim slučajevima, a “transnacionalizam” jest jedan od njih, upotreba je već toliko raširena da društveni znanstvenici jednostavno ne bi bili spremni napustiti termin usprkos njegovoj upitnoj adekvatnosti i višeznačnosti. Postoji široka potreba za terminološkim pokrivanjem novih područja istraživanja čak i kada znanstveni neologizmi nisu pravilno konstruirani.

Druga mogućnost jest rekonstrukcija pravog koncepta pod istim terminom prema strogim kriterijima poput Sartorijevih (1984). No da bismo uopće došli u tu fazu, bilo bi neophodno utvrditi relevantna uža područja koja termin može jasnije “pokriti”, a zatim utvrditi dijelove područja koji se preklapaju s drugim, već adekvatno pokrivenim područjima, kao i način na koji se preklapaju, te na kraju jednoznačnije odrediti novi složeni termin da bi se omogućila eventualna redefinicija u skladu s mogućim razvojem samog koncepta. Redefiniranje ne smije producirati nova redundantna značenja i zato koncentriranje na suženo područje koje termin može pokriti bez preklapanja s drugim terminima – omogućuje korištenje termina bez dodatnih opasnosti njegova potpunog trošenja do beznačajnosti.

Transnacionalizam kao termin i kandidat za koncept u društvenim znanostima nije izrastao na teorijskim pretpostavkama vezanima uz istraživanje nacionalizma. U ovom će se radu zato ponuditi pravac i područje za redefiniciju znanstvenih neologizama “transnacionalizma” i “transnacije” u skladu sa značenjem termina iz kojih su izvedeni. Pri tome će se pokušati utvrditi uže područje primjene termina te ponuditi opciju kojom bi se mogla izbjeći njegova inflacijska upotreba i degradacija.

Transnacionalizam: razvitak i upotreba znanstvenog neologizma

Nije uvijek lako pronaći začetnike i izvor znanstvenih termina, no u slučaju termina *transnacionalizam* može se reći da je rad Nine Glick Schiller, Linde Basch i Cristine Szanton-Blanc (1992) prvi važniji rad u kojem se transnacionalizam stavlja u kontekst gradnje koncepata i biranja termina. Autorice pokušavaju pronaći odgovarajuće termine i začeti koncepte istraživanja fenomena koji se nisu mogli dovoljno dobro objasniti postojećim terminima i konceptima³. Transnacionalizam se prema autoricama prije svega odnosi na stanje u kojem, usprkos velikim prostornim udaljenostima i “nacionalnim” granicama, granicama zemalja (uključujući i nacionalne zakone, regulaciju i retoriku), određene socijalne veze poka-

¹ Sartori upozorava da bi se već prije pokušaja definiranja trebalo provjeriti je li svaki mogući termin već sam po sebi ili zdravorazumskom upotrebom postao višeznačan i nejasan (1984). Tek tada se može krenuti u imenovanje koncepata za koje vrijede kriteriji konzistentnosti.

² Gerring smatra da se može postaviti set kriterija za definiranje i formiranje koncepata za sve društvene znanosti (1999). Familijarnost termina odnosi se na pitanje da li termin unutar definicije “ima smisla”, tj. je li intuitivno “jasan” i blizak s obzirom na već postojeća značenja (kako u javnosti, tako i u akademskoj zajednici), a rezonantnost se odnosi na pitanje je li termin prihvaćen na način da korespondira s osnovnim intencijama. Rezonancija termina *transnacionalizam* veoma je dobra ako se pogleda broj članaka u kojima se koristi taj termin, no najčešće se radi o promašenoj rezonanciji jer nije jasno odnosi li se njegova upotreba uvijek na osnovne intencije prvih definicija. Ekonomičnost (*parsimony*, u originalu) odnosi se na dužinu termina te na dužinu liste atributa. U tom smislu termin *transnacionalizam* teško se može opisati kao ekonomičan.

³ Pridjev *transnacionalni* međutim, mnogo je stariji i pojavljuje se već 1960-ih, ali prije svega u okviru ekonomskih studija koje se bave pojavom krupnog pokretljivog kapitala bez jasnog nacionalnog središta.

zuju tendenciju globalnog intenziviranja te se premještaju u globalni virtualni prostor (Glick Schiller et al., 1992). Migrantske socijalne mreže više ne prate logiku kompartmentalizacije svijeta u nacije-države te se razvijaju preko granica ili “ispod granica” nacija-država⁴. Migrantske zajednice, migrantske obitelji, kao i migranti pojedinci, sve se manje integriraju i asimiliraju u društva zemlje imigracije te premještaju socijalne veze u transnacionalni socijalni prostor (Pries, 1996; Faist, 1999). Međutim, nedugo nakon pojave onog ominoznog znanstvenog rada, neki autori počinju uočavati neprikladnost termina naglašavajući prije svega njegov tempocentrizam. Naime postoje brojni primjeri multiplih veza preko nacionalnih granica čak i prije njihovog učvršćenja tijekom 19. i početkom 20. stoljeća (Bamyeh, 1993; Foner, 1997), a neki primjeri pokazuju da bi se transnacionalizam, kako ga shvaćaju istraživači u području migracijskih studija, mogao vrlo lako smjestiti i u početke “doba nacionalizma”⁵. Termin *transnacionalizam*, posebno njegov prefiks, koji upućuje na nadilaženje i transcendiranje fenomena nacionalizma, od samog početka upotrebe nije adekvatno označio pojavu na koju upućuje.

Ta upozorenja ipak nisu zaustavila inflacijsku upotrebu tog termina te se do kraja desetljeća termin *transnacionalizam* intenzivno upotrebljava, pogotovo u području istraživanja migracija, te se općenito počinje odnositi na multiple veze i interakcije ljudi i institucija preko granica nacija-država (Vertovec, 1999). Tako je transnacionalizam postao i zajednički nazivnik za različite transnacionalne trendove. On postaje kvazikoncept u razvoju te počinje sadržati makroperspektivu, mezoperspektivu i mikroperspektivu najrazličitijih procesa te različite jedinice analize: od pojedinca i mreža, preko grupa i institucija do socijalnih pokreta i socijalnih prostora. Do kraja 1990-ih studije transnacionalizma postaju vrlo fragmentirane, a nedostaje im i jasan teorijski okvir (Portes, Guarnizo i Landolt, 1999). Steven Vertovec, premda to izričito ne napominje, pokušava pronaći neke oblike prednosti u difuznosti jednog cijelog područja istraživanja (1999; 2003). One bi se odnosile na mogućnosti međukonceptualne heurističke oplodnje, ali ipak ne i na više od toga.

Naime transnacionalizam se krajem prošlog desetljeća odnosi na ovo:

1. na socijalnu morfologiju (dijaspore, transnacionalne mreže, transnacionalne javne sfere, transnacionalne zajednice),
2. na tip svijesti (dualne ili multiple identifikacije, svijest o multilokalnosti zajednice, transformacije identiteta),
3. na modus kulturne reprodukcije (sinkretizam, kreolizaciju, hibridnost, konstrukciju novih etniciteta, transnacionalnu konzumaciju),

⁴ Premda to obično ne napominju niti objašnjavaju, istraživači preokupirani “transnacionalizmom” pretpostavljaju važnu razliku između globalizacije i transnacionalizma. Globalizacija je proces čiji se agensi mogu determinirati mnogo teže i koji na različitim razinama može nagrizati granice nacije-države, ali ih i ostaviti netaknutima. Globalizacija kao proces također ima izravan ili neizravan utjecaj na cijeli internacionalni sustav nacija-država. Za razliku od globalizacije, transnacionalizam se prvenstveno odnosi na lako odredive i uočljive socijalne aktere (najčešće migrante), socijalne mreže koje intendirano ili neintendirano utječu na granice nacionalnih entiteta. Fenomeni pokriveni terminom transnacionalizam mogu biti izolirani i ograničeni na male grupe. Westwood i Phizacklea posebno ističu činjenicu da transnacionalizam za razliku od globalizacije iniciraju spontani “mali” akteri da bi zadovoljili svoje ekonomske, socijalne, kulturne i političke potrebe te da transnacionalizam nema negativnih posljedica za velike populacije (2000). Globalizacija (ali ne i transnacionalizam kao skup multiplih horizontalnih veza preko granica nacije-države) može producirati siromaštvo, nacionalizam i ratove.

⁵ Čak i povijest dijela hrvatske dijasporu u SAD pokazuje da su npr. intenzivne transatlantske veze i pendularna mobilnost koja se danas opisuje kao oblik “transmigracija” bile prisutne još 1830-ih i 1840-ih godina. Hrvatski migranti, većinom oštrigari i ribari, svake su se godine iz Louisiane vraćali u Dalmaciju, gdje bi uređivali vinograde i pomagali u lovu na srdele. U Ameriku bi se vraćali potkraj rujna, kad u Louisiani počinje sezona uzgoja kamenica. Premda već američki državljani, imali su obitelji i obiteljski život u Dalmaciji (Čizmić, 1982:60).

4. na način korištenja kapitala (transnacionalne transakcije, transnacionalno poslovanje, formiranje transnacionalnih poduzeća itd.),

5. na područje političkog angažmana (međunarodne nevladine organizacije, transnacionalne socijalne pokrete, deterritorijalizaciju lokalne politike),

6. na rekonstrukciju lokaliteta (eroziju lokalne zajednice, virtualna susjedstva, translokalnost itd.) (Vertovec, 1999:449–456).

Pregled različitosti područja pretpostavljene manifestacije i shvaćanja “transnacionalizma” pokazuje da od samog početka transnacionalizam nije bio jasno definiran, a istraživači su u njemu prije svega vidjeli dobar zajednički nazivnik za sve transnacionalne tendencije koje su počeli prepoznati. Situaciju je zakomplicirala i slaba komunikacija između različitih disciplina. Ona je dodatno doprinijela aberaciji termina. Dok su se antropolozi uglavnom bavili “transnacionalizmom odozdo”⁶, istražujući multiple lokalitete i zajednice u skladu s holističkim načelima vlastite discipline, politolozi su pod kišobranom “transnacionalizma” potpuno odvojeno istraživali institucionalne strukture u vrijeme slabljenja nacionalnih granica, a sociolozi na isti način novu transnacionalnu socijalnu morfologiju (Morawska, 2003). Tek najnovije studije (Bommes i Morawska, 2005, u tisku) pokušavaju prenijeti istraživanje transnacionalizma iz dijaloga disciplina u područje interdisciplinarnog istraživanja.

Takva istraživačka konceptualna i disciplinarna heterogenost (bez mnogo pokušaja integracije) ne može rezultirati “međukonceptualnim obogaćenjem” (Vertovec, 2003), već prije raspadom jednog područja istraživanja i nemogućnošću ikakve kontrole korištenja, sada već više nego višeznačnog termina. Na primjeru spomenutih lista postaje očigledno da transnacionalizam kao područje istraživanje gubi jasan predmet istraživanja te da ne postoji niti minimum slaganja oko granica fenomena iza termina “transnacionalizam”. Pokušaji “obrubljivanja” transnacionalizma (Yeoh, Willis i Fakhri, 2003) odnosno pronalaženja jasnijih granica fenomena za koji bi se mogao rezervirati termin “transnacionalizam”, završili su ponovo samo nabranjanjem područja istraživanja uz posebno naglašavanje istraživanje identiteta. Transnacionalizam je tako danas “megatermin” kojim su se počele pokrivati, već odavno poznate i dobro istražene internacionalne, multinacionalne veze i aranžmani kao i posebne supranacionalne konstrukcije u kojima su nacije-države konstitutivni elementi čije se granice ne nadilazi niti zaobilazi (Portes, 2001; Bauböck, 2003).

Termin transnacionalizam u početku se koristio isključivo u području istraživanja migracija i odnosio na stanje migrantskih grupa čije su aktivnosti počele relativizirati osnovne značajke nacije-države – najvažnijeg produkta ili uzroka⁷ nacionalizma. Danas je transnacionalizam zajednički nazivnik gotovo za sve multinacionalne, supranacionalne i transnacionalne fenomene u kojima je transformacija nacije-države sve očitija. Veza između transnacionalizma i nacionalizma od samog početka upotrebe prvog termina bila je samo posredna i implicitna. No nacionalizam, premda vezan za različite predmete istraživanja te proučavan iz najrazličitijih teorijskih i disciplinarnih perspektiva, ipak nije postao samo negativni zajednički nazivnik za fenomene s potpuno nejasnim granicama. Upotreba prefiksa *trans-* govori o osnovnim pretpostavkama istraživača koji polaze od tvrdnje da novi fenomeni, socijalne veze i socijalni prostori, ako već ne transcendiraju ili nadilaze, onda znatno ili značajno transformiraju produkte, rezultate nacionalizma. Stoga je neophodno utvrditi mogućnosti usklađivanja oba termina da bi derivirani termin *transnacionalizam* konačno bio vezan samo za područje blisko istraživanju nacionalizma. Jasno ograničenje i razgraničenje područja rezerviranog samo za termin transnacionalizam može vratiti smisao terminu, ali i učvrstiti kredibilnost i autentičnost cijelom području istraživanja “transnacionalizma”.

⁶ U literaturi: *transnationalism from below*.

⁷ Ovisno o teorijskom rakursu ali i o konkretnom empirijskom slučaju.

Nacionalizam – transnacionalizam: vjerojatnost usklađivanja termina

Ako se transnacionalizam prije svega odnosi na multiple veze i interakcije ljudi i institucija preko granica nacija- država (Vertovec, 1999) ili socijalno područje sa sve većim brojem individua koji prvenstveno razvijaju socijalni život u području između nacionalnih entiteta (Portes, Guarnizo i Landolt, 1999), tada će biti veoma teško uskladiti termine *nacionalizam* i *transnacionalizam*. Nacionalizam kao područje istraživanja prvenstveno ima izraženu političku dimenziju te različiti tipovi nacionalizma (ekonomski, kulturni, sportski itd.) na različite načine izražavaju njegovu osnovnu političku dimenziju. Transnacionalizam kao područje istraživanja potpuno je raspršen, a trenutno ne postoji niti jasno percipirana istraživačka međuovisnost ekonomskog (Guarnizo, 2003), političkog (Itzigsohn, 2000; Bauböck, 2003) socio-kulturnog (Itzigsohn, 2002) i ostalih oblika transnacionalizma. Nacionalizam se do sada istraživao kao posebna politička doktrina, kao univerzalno prisutan socijalni pokret, kao oblik procesa nastajanja nacija-država ili kao kolektivni sentiment. Transnacionalizam se uglavnom istražuje kao oblik socijalnih mreža preko granica nacija-država te kao zaseban socijalni prostor, premda je termin deriviran iz termina “nacionalizam”. Na što bi se transnacionalizam zapravo trebao odnositi, te kako tretirati producirana značenja transnacionalizma u posljednjih desetak godina? Kako uskladiti transnacionalizam i nacionalizam uz poštovanje diversificirane akumulacije znanja o transnacionalnim fenomenima pod zajedničkim nazivom “transnacionalizam”? U kojim je područjima istraživanja usklađivanje najvjerojatnije?

Nacionalizam i transnacionalizam kao doktrine?

Može se reći da već postoji konsenzus da je najvažniji začetnik ideologije nacionalizma Johann Gottlieb Herder, iako nije bio prvi autor koji se bavio historijskom evolucijom nacije, premda se ne može opisati kao izvorni nacionalist (Breuilly, 1982), niti je zamislio nacionalizam na način na koji se danas shvaća (Nairn, 1981). No Herder je prvi najuvjerljivije povezo kulturu, zajednicu i državu – osnovne “sastojke” nacionalizma. Nakon Herdera proširila se ideja da postoji prirodni razvoj svake zajednice. Ona je ukupna suma izražaja jezika (između ostalog i kroz odijevanje, arhitekturu, običaje, zakone itd.) koji je sam po sebi partikularan izraz načina mišljenja jedne grupe kroz povijest. Jedna država za jedan narod s partikularnim kulturnim izražajem prirodni je oblik razvoja zajednica, a miješanje zajednica u nadnacionalnim državama prema logici nacionalizma neprirodno je. Ideja o potrebi preklapanja društva, kulture i države tako je potpuno jasno formulirana krajem 18. stoljeća. Osnovni Herderov historicistički argument doživio je pojednostavnjivanja i naturaliziranja prije svega u radu povjesničara i filozofa (npr. Palacky i Fichte), a jasna translacija u ideologiju rezultirala je jasnim političkim zahtjevima za stvaranjem nacija-država (Breuilly, 1982).

Do danas se osnovni argument obogaćivao i transformirao više puta, no nacionalizam kao doktrina u svakom slučaju tvrdi da se političke i kulturne granice određenih entiteta moraju preklapati, a gradeći na Gellnerovom (1983) argumentu može se tvrditi da nacionalistička doktrina promatra kulture uvijek kao prirodna spremišta političkog legitimiteta te da nacije kao kulturne zajednice imaju ekskluzivno pravo zaokružiti svoju kulturu političkim granicama. Ukoliko se političke i kulturne granice entiteta ne preklapaju, a uglavnom je to slučaj, nacionalisti smatraju takvu situaciju skandaloznom. Nacionalizam kao doktrina, bez obzira na tip, orijentaciju, ideološke elemente ili jednostavno folklor (Nairn, 1981) tvrdi da su određene populacije integrirani kulturom, poviješću, sudbinom, srodstvom⁸ itd. te da tak-

⁸ Autori sve češće naglašavaju da je konceptualna razlika između etničkog i civilnog nacionalizma prenaplašena te da se o eventualnim razlikama može govoriti samo u kontinuumu u kojem postoji idealni ali neokupirani polovi civilnog i etničkog nacionalizma. Eric Kaufman pronalazi npr. argumente za tvrdnju da je čak i američki nacionalizam velikim dijelom etnički te da postoji “američka etnija” (2000).

ve populacije imaju pravo kontrolirati institucije na jasno definiranom teritoriju kojeg nastanjuju.

Da su se autori pri odabiru termina transnacionalizam vodili ma kakvim kriterijima imenovanjem koncepta, vjerojatno ga ne bi izabrali za fenomene koji su htjeli opisati i imenovati. U skladu s vlastitim prefiksom kao i u skladu s terminom na osnovu kojeg je konstruiran, termin *transnacionalizam* mogao bi se, ili trebao, odnositi prvenstveno na ideologije i doktrine koje žele nadići nacionalizam, tj. upućivati npr. na nužnost transcendiranja, odumiranja ili nadilaženja modela nacije-države. Takve ideologije stare su gotovo koliko i sam nacionalizam. Različiti oblici anarhizma i komunizma odavno ideološki zagovaraju “odumiranje” ili izravno uništenje kako država samih po sebi, tako i nacija-država (Wright, 1987; Janjić, 1988)⁹. Danas postoji i nov oblik kozmopolitizma, koji se pojavljuje u obliku zamišljanja i proučavanja novih supranacionalnih oblika pripadnosti, prije svega kao globalno državljanstvo, tj. građanstvo (Linklater, 1998; Carter, 2001). Premda taj oblik građanstva i pripadnosti implicira barem transformaciju nacija-država te odstupanje nacionalnog monopola nad ispunjenjem brojnih individualnih prava, on se ne odnosi izravno na ideološko i pravno transcendiranje nacija-država. Transnacionalizam kao termin tako bi se samo uvjetno mogao koristiti za novi kozmopolitizam.

Nadalje, postoji i “službeni antinacionalizam” (Katunarić, 2003), no on se također ne odnosi na ideologiju nadilaženja modela nacije-države, već se radi o prikrivenom nacionalizmu uzdignutu na supranacionalnu razinu. Službeni antinacionalizam, premda deklarativno napada demokratske nedostatke nacionalizma, zapravo samo brani stvorene odnose moći u međunarodnoj političkoj areni i služi kao “Ersatz-nacionalizam” prurušenim nacionalističkim elitama (Katunarić, 2003). Transnacionalizam kao termin teško bi zaživio kao zajednički nazivnik za sve oblike ideologija koji nude alternativu doktrini i ideologiji nacionalizma. Ne samo zato što je velik broj istraživača i znanstvenika već vezao “transnacionalizam” prvenstveno za transnacionalne socijalne prostore i aktere, već i zato što postojeće ideologije koje relativiziraju značenje i relevantnost nacionalizma nemaju jasan transnacionalan karakter i smjer.

No postoje li ideološki “transnacionalistički” elementi u transnacionalizmu kako se danas zamišlja i istražuje? Studije transnacionalizma tretiraju sa skrivenom ili neskrivenom simpatijom sve oblike transnacionalnih veza (pogotovo među depriviranim migrantima), a naciju-državu u podtekstu tretiraju sve više kao politički relikv iz prošlog stoljeća¹⁰. Takav svjesni ili podsvjesni tretman nacije-države govori ipak o ideološkim preferencama istraživača koji bi htjeli vidjeti u svim intenziviranim oblicima međunarodnih, prekograničnih migracija “transmigracije”, a u svim transnacionalnim aktivnostima migranata “transnacionalizam”. Istraživači “transnacionalizma” često zanemaruju mišljenja autora koji upućuju na međusobnu konstitutivnost transnacionalnih fenomena i nacija-država (Smith, 2000). Takav način razmišljanja omogućio je i opravdanu kritiku “metodološkog nacionalizma” (Wimmer i Glick Schiller, 2003) kao naturaliziranja globalnog sistema nacija-država u društvenim znanostima. No u studijama o transnacionalizmu ipak nema koherentno prezentirane doktrine o potrebi nadilaženja ili transcendiranja nacionalizma kao doktrine ili ideologije kao niti jasno prezentiranih stavova o potrebi transformacije modela nacije-države.

⁹ Dok dijelovi marksizma traže nadilaženje modela nacija-država, dominantni oblik marksizma od početka dvadesetog stoljeća formulira posebne nacionalističke ideologije te gradi socijalistički etatizam, ali i fuzionira antiimperijalizam i nacionalizam (Wright, 1987).

¹⁰ Vjerojatno nije slučajnost da je broj znanstvenika u istraživanju transnacionalizma mnogo veći nego u istraživanju nacionalizma, koji je već prepoznat kao mačovsko područje za proučavanje odnosa moći u javnoj sferi. Nacionalisti ali i istraživači nacionalizma potiskuju žene i pitanje odnosa spolova u privatnu sferu, a javnu sferu prepuštaju muškarcima (Yuval-Davis, 1997). Želja za nadilaženjem tako koncipirane nacije i tako koncipiranih studija nacionalizma vjerojatno privlači brojne autorice u područje u kojem nacija-država nije osnovna jedinica analize.

Nadalje, niti istraživane populacije u studijama o transnacionalizmu većinom se ne izjašnjavaju protiv nacija-država, čak štoviše, većina aktera koji na različite neintendirane načine relativiziraju nacionalne granice poput pripadnika dijaspora, uvjereni su nacionalisti koji koriste transnacionalna tehnološka sredstva i transnacionalne socijalne prostore za ispunjenje vlastitih nacionalističkih zahtjeva ili jednostavno žive *long distance nationalism* (Anderson, 1998; Skrbis, 1999). Tako se termin transnacionalizam u njegovom mogućem ideološkom obliku ne može izravno primijeniti niti na ideologiju istraživanih populacija i socijalnih formacija.

Iz svega spomenutog postaje jasno da je mogućnost usklađivanja termina *nacionalizam* i *transnacionalizam* u ideološkom smislu u ovoj fazi istraživanja “transnacionalizma” veoma mala. Termin *transnacionalizam* postao je rezerviran za fenomene u kojima je nacionalizam kao ideologija prisutan na vrlo posredan način, a transnacionalizam kao moguća ideologija nije u oba područja istraživanja znatnije rasprostranjena. Više niti znanstvenici koji se koncentriraju na istraživanje kasnog nacionalizma i “postnacionalizma” ne mogu koristiti termin *transnacionalizam*, čak i kada bi to terminološki gledano bilo smisleno.

Nacionalizam i transnacionalizam kao socijalni i politički pokreti?

Sljedeća mogućnost obuhvaća traženje zajedničkih polazišnih točaka u istraživanju socijalnih pokreta. Mnogi znanstvenici, pogotovo povjesničari, istražuju nacionalizam kao socijalni i politički pokret koji stvara ili reorganizira nacije-države. U centru pažnje jesu grupe koje tvrde da imaju ekskluzivno pravo osvješćivati i voditi određene populacije, utemeljivati ekskluzivne države za te populacije te na kraju i brinuti se da cjelokupna populacija koja se percipira kao nacija ima unificirani kulturni i politički identitet. Od *Risorgimentova* nacionalizma do integralnog nacionalizma, širenje političkog pokreta za stvaranje nacija-država i izravna uloga političkih i kulturnih elita postaju glavna jedinica analize u mnogim studijama nacionalizma (Hutchinson, 1987; Brass, 1991). Uloga elita u stvaranju nacija-država i danas se naglašava u velikom broju radova s instrumentalističkim i antiprimordijalističkim polazištem. No postoje li danas i važniji pokreti i elite koje se vode ideologijama transcendiranja nacija-država te koje i pokušavaju nadići ili transformirati internacionalni sustav nacija-država? Može li se danas pronaći “transnacionalistički” politički i socijalni pokret koji bi omogućavao utemeljenje istraživanja transnacionalizma na jednoznačnim i jasnim postavkama? Postoje li barem transnacionalni pokreti koji bi neintendirano i bez jasne ideologije ili polazišne doktrine znatnije utjecale na poroznost granica nacija-država te stvarale prostore ispod tih granica ili iznad njih, ako već ne iza tih granica?

Danas postoje brojne međunarodne nevladine organizacije¹¹ koje redistribuiraju sredstva i organiziraju vlastito djelovanje na transnacionalnoj osnovi. One često uspijevaju umanjiti značenje granica nacija-država za vlastito djelovanje u globalnoj političkoj areni te stvoriti eksteritorijalne zone u kojima je pristup državnim institucijama otežan, a u slučajevima ratnih područja nepoželjan i ponekad onemogućen. Broj takvih nevladinih organizacija dosegaio je do kraja prošlog desetljeća gotovo pet tisuća (Kriesberg, 1997). No međunarodne nevladine organizacije ne zadiru direktno u odnose unutar sustava nacija-država. Ne mogu se pronaći niti znatniji intendirani i neintendirani pokušaji transformiranja tog sustava u sklopu ideologije i djelovanja međunarodnih nevladinih organizacija. Osim toga, velik broj međunarodnih nevladinih organizacija financira se iz budžeta nacija-država ili iz budžeta supranacionalnih formacija koje gotovo u potpunosti ovise o uplatama institucija nacija-država. Zato se teško može očekivati da bi međunarodne nevladine organizacije sustavno pokušale transformirati sistem iz kojeg “izrastaju”.

¹¹ U literaturi *international non-governmental organisation* (INGO).

Nešto je veće djelovanje “organizacija transnacionalnih socijalnih pokreta”¹², koje se inspiriraju globalnom, planetarnom dobrobiti u područjima od opće važnosti poput ekologije, zdravlja, ljudskih prava, mira i sigurnosti ali i u vezi s radničkim pravima u pojedinim regijama ili državama, potrebom smanjenja siromaštva (Smith, 1997) itd. Njihova želja da barem donekle promijene svijet mora imati i utjecaja na postojeći međunarodni sistem kompartmentalizacije prostora, kao i na odnose moći u globalnoj političkoj areni. Međutim, može se reći da je njihov ukupan utjecaj na taj sistem kao i na konkretne političke, kulturne i ekonomske granice nacija-država – minimalan. Organizacije transnacionalnih socijalnih pokreta teško se mogu uspoređivati s nacionalnim pokretima za utemeljenjem ili reorganizacijom nacija-država kroz povijest i danas, jer nemaju jasno koncipiranu ideologiju, jasan plan političkog djelovanja koji bi mogao mobilizirati populacije na koje ciljaju. Još važnija je činjenica da djeluju uglavnom reaktivno i “ludistički” poput antiglobalizacijskih grupacija bez jasne slike konačnog političkog cilja. One, doduše, stvaraju virtualni transnacionalni prostor intenzivirane komunikacije na globalnoj razini, no to čine i brojne nacionalističke dijaspore, a zajedno ne utječu znatnije na transformaciju međunarodnog sustava nacija-država. Transnacionalni virtualni prostor sam po sebi još uvijek nije instrumentaliziran za konkretne mundijalističke političke projekte, niti sadrži elemente koji bi upućivali na kontrolirane transnacionalizacijske procese u trećem sektoru.

Naposljetku, u slučaju transnacionalnih socijalnih pokreta, istraživači većinom niti ne koriste termin *transnacionalizam*, premda se i njihovo istraživanje uključuje u studije transnacionalizma (Vertovec, 1999). Očigledno je da ne postoje dovoljni razlozi koji bi smisljeno ograničili istraživanje transnacionalizma na područje socijalnih i političkih pokreta, kao i omogućili redefiniciju transnacionalizma i terminološko usklađivanje u tom području.

Nacionalizam i transnacionalizam kao kolektivni sentiment?

Dok se većina znanstvenih debata o porijeklu, dosegu i održivosti nacionalizma bazirala na socijalnim, kulturnim i političkim argumentima unutar primordijalističke ili instrumentalističke opcije, jedan dio istraživača orijentirao se u potpunosti na pretpostavljenoj održivosti kolektivnog sentimenta iza političkog projekta nacionalizma. Navodna perzistentnost nacionalizma kao kolektivnog sentimenta, bez obzira na stupanj realizacije političkog programa nacionalizma, tj. stupnja izgradnje nacije-države, ponukala je istraživače da odgovore pokušaju potražiti u sociobiološkim studijama o biološkoj uvjetovanosti etnocentrizma. Jaki “mi-osjećaji”, koji se pretvaraju i u jaku solidarnosti među pripadnicima etničkih ali i političkih nacija, prisutni su u velikom dijelu populacije kako tijekom stvaranja nacije-države, tako i nakon njezina političkog i geopolitičkog “osiguranja”. Prvi pokušaji uključenja sociobiološke perspektive u objašnjenje etnonacionalnih odnosa velikim su dijelom preuzeli ideju da se etnije, a posredno i nacije, mogu promatrati kao proširene obitelji. Jaki etnički sentiment tako se trebaju razumjeti kao prošireni oblik srodničke selekcije, za razliku npr. od klasne solidarnosti, koja je u području reciprociteta, pa tako i potpuno drugačije prirode (Van den Berghe, 1978). Pripadnici srodničkih grupa (bez obzira na veličinu grupe i stvarni stupanj srodnosti, već s obzirom na percepciju pripadnika grupe) ponašaju se nepotistički jer se iz sociobiološkičke perspektive opstanka isplati pozitivno diskriminirati pretpostavljene srodnike – a sve u skladu s Dawkinsovom idejom sebičnog gena. Iz te je perspektive i altruističko ponašanje potpuno vezano za inkluzivnu reprodukciju genotipa (Hamilton, 1997). U svakom slučaju iz te perspektive nacionalizam je prvenstveno poseban kolektivni sentiment koji se razvijao desecima tisuća godina (Van den Berghe, 1978), a koji omogućuje grupi sigurniju reprodukciju te koji ima svoju socijalnu i političku formu.

¹² U literaturi – Transnational social movements organisation (TSMO).

Međutim novija istraživanja pokušavaju relativizirati ideju primarnog biološkog nepotizma “gencentrične” sociobiologije te sebično unutargrupno ponašanje i altruizam žele osloboditi od redukcionizma perspektive “sebičnog gena” (de Waal, 2001). Na taj način može se osloboditi i jedno cijelo područje istraživanja koje bi nadišlo perspektivu biološke utemeljenosti “kolektivnih sentimentata” u psihosocijalnom istraživanju nacionalizma. Još nitko nije došao na ideju nazvati sentimente i ponašanja koja nadilaze grupni ekskluzivitet i etnocentrizam – transnacionalizmom, a možemo se samo nadati i da neće, jer je teško dokazati sociobiološku uvjetovanost nacionalnih sentimentata, a još bi bilo teže dokazati postojanje i sociobiološku uvjetovanost ma kojih transnacionalnih sentimentata. Može se reći da je ideja povezivanja nacionalizma i sociobiologije od samog početka bila problematična, a da bi uvođenje termina *transnacionalizam* za pretpostavljene kolektivne sentimente bila terminološka i epistemološka mora. Točno je da se transnacionalizam proučava i kao “tip svijesti” (Vertovec, 1999; Vertovec, 2001), no pod tim se prvenstveno podrazumijevaju dualni ili multipli identiteti kao i privrženost multiplim lokalitetima. Niti jedan istraživač nije pronašao i istraživao široko raspidijeljene transnacionalne sentimente koji bi povezivali široke populacije preko etničkih i nacionalnih granica kroz duži vremenski period¹³.

Nacionalizam i transnacionalizam kao oblici stvaranja socio-političkih formacija

Jedino preostalo područje u kojem bi se mogle pronaći osnove za terminološko i konceptualno usklađivanje istraživanja nacionalizma i transnacionalizma jest sam nastanak ili stvaranje posebnih sociopolitičkih entiteta ili formacija. U slučaju nacionalizma deseci autora pokušavaju ponuditi najuvjerljivije i najekonomičnije objašnjenje nastanka i građenja nacija – pretpostavljenih zajednica koje kontroliraju strogo određene prostore i institucije. Autori čija se objašnjenja obično opisuju kao instrumentalistička, modernistička, konstrukcionistička – pokušavaju odgovoriti na nekoliko važnih pitanja: Postoje li nacije i na koji način one postoje? Koje su najvažnije karakteristike, tj. markeri nacije? Koji je temeljni odnos nacije i države? Kako objasniti nastanak nacija u određenim geografskim područjima te njihov izostanak u drugim? Dakako, odgovori na ta pitanja vrlo su heterogeni. Osim što se razlikuju po opsegu i dometu objašnjenja, razlikuju se i po isticanju područja koje smatraju ključnim za razumijevanje i objašnjenje fenomena nacionalizma. Dok modernisti pokušavaju (ili su barem pokušavali) utemeljiti teoriju koja bi objasnila nacionalizam kao doktrinu, pokret i nastanak nacije u širem vremenskom kontekstu, instrumentalisti (ili situacionalisti) uglavnom su zaokupljeni užim, redukcionističkim objašnjenjima koja bi ispunjavala kriterije ekonomičnosti. No, postoji i konstanta unutar tog područja istraživanja nacionalizma, a to je da se nacionalizam istražuje dinamički te da se unutar analize definiraju i razgraniče akteri, odnosi i procesi. Druga konstanta jest tretiranje nacionalizma kao primarno političkog fenomena s posebnim ali povezanim dimenzijama prije svega kulturnom i ekonomskom. Istraživačima nacionalizma u tom području najzanimljivija je nacija-država kao posebna socijalna formacija i predmet istraživanja.

Istraživanje transnacionalizma zadire u područje nastajanja posebnih oblika socijalnih formacija, ali u njemu ukupno nema konstanti niti jasnih referencija prema pretpostavljenoj osnovnoj političkoj, ekonomskoj ili kulturnoj dimenziji fenomena. Istraživanje transnacionalizma raspršeno je od transnacionalnih socijalnih formacija do posebnih oblika svijesti i kulturne reprodukcije u svakodnevicu. No radovi o transnacionalizmu s najviše teorijskih uvida i radovi koji omogućuju i veći stupanj akumulacije znanja (Morawska, 2003) kao i konceptual-

¹³ Supranacionalni osjećaji koji se ponekad pojavljuju u složenim političkim jedinicama ili su mnogo bliži nacionalizmu kao kolektivnom sentimentu koji jednostavno u novom slučaju ima i novi predznak ili se baziraju na odbijanju etničke identifikacije ali i svake jače kolektivne solidarnosti (od jugoslavenstva, “sovjetske nacije” do europske).

nu krosfertilizaciju (Vertovec, 2003) upravo su radovi o novim socijalnim morfologijama između granica i preko granica nacija-država (npr. Pries, 1996; Faist, 1999; Bauböck, 2003). Ti radovi (za sada) implicitno uvode naciju-državu u istraživanje transnacionalizma ili kao dio predmeta istraživanja ili kao dio objašnjenja novih socijalnih morfologija. Ako postoji mogućnost usklađivanja studija i termina nacionalizma i transnacionalizma, onda je to u području istraživanja procesa koji rezultiraju posebnim socijalnim formacijama. Da bi se ta mogućnost mogla i iskoristiti potrebno je prije toga razgraničiti studije transnacionalizma koje se bave transnacionalnim fenomenima bez implicitnih ili eksplicitnih referenci prema naciji-državi te studija koje se bave novim socijalnim formacijama s obuhvaćenim intendiranim i neintendiranim posljedicama za nacije-države. Transnacionalizam kao smislen i jasan društveno-znanstveni termin i kao mogući društvenoznanstveni koncept lakše je formulirati u području istraživanja koje jasno identificira aktere, odnose i prostore te koji se referira na studije dosega i granica nacija-država. Ako istraživači žele smisleno koristiti termin *transnacionalizam*, onda ga prije svega moraju koristiti za fenomene s ultimativnim (temeljnim), mjerljivim političkim konsekvencama. Samo transnacionalne socijalne formacije koje utječu na osnove nacije-države mogu imati značajniju vezu s terminom *transnacionalizam*. Takve bi formacije trebale biti osnova za istraživanje transnacionalizma, a termin *transnacionalizam* trebalo bi redefinirati u odnosu na takve formacije.

Transnacionalizam kao stvaranje socijalnih formacija “iza” nacija-država

Da bi se uopće moglo identificirati područje istraživanja koje bi termin *transnacionalizam* prikladno označio, neophodno je razdijeliti fenomene i aktivnosti koji ne spadaju u kategoriju transnacionalnog. Ta je razdioba osobito značajna i važna za područje istraživanja političkih odnosa i aktivnosti jer se termini poput *internacionalni*, *multinacionalni*, *supranacionalni* i *transnacionalni* odnosi koriste izmjenično ili poneki put kao sinonimi. Alejandro Portes taj problem pokušava riješiti razdjeljivanjem tipova aktera uključenih u različite oblike odnosa (2001). Internacionalni su odnosi prije svega rezervirani za države ili nacionalne institucije, multinacionalne aktivnosti za formalne institucije čije je djelovanje usmjereno prema zajedničkim ili multiplim interesima više nacionalnih jedinica, dok transnacionalne aktivnosti provode prvenstveno spontani neinstitucionalni akteri preko granica nacija-država (Portes, 2001). Rainer Bauböck se ne koncentrira se na aktere već prvenstveno na odnose među nacionalnim političkim jedinicama (2003) te uz internacionalne i multinacionalne odnose uvodi i supranacionalne između nacija-država unutar šire političke jedinice. Uz to transnacionalne odnose i fenomene smješta u politički prostor između nacija-država (Bauböck, 2003). Premda su takve raspodjele bile obećavajuće, jer su konačno identificirale prostor djelovanja kao i glavne aktere, završile su ipak samo sužavanjem određenja transnacionalnog prostora bez izravnog objašnjenja uloge termina *transnacionalizam* u slučaju odnosa u prostoru između nacija-država. Politički transnacionalizam svodi se samo na oblike pripadnosti (dualno državljanstvo/građanstvo) i vidljive oblike participacije (vanjsko glasovanje za pripadnike dijasporu) (Bauböck, 2003), a najvažnije konsekvence političkog transnacionalizma – transformacija granica nacija-država – tretiraju se samo posredno.

Terminološko usklađivanje zahtijeva prije svega koncentraciju transnacionalizma na naciju-državu u onim elementima u kojima je najvidljivija. To su prije svega njene granice, ne samo teritorijalne. Transnacionalizam bi se u skladu s terminom iz kojega je izveden te u skladu s područjem istraživanja nacionalizma kao stvaranja i nastajanja posebnih sociopolitičkih formacija, trebao odnositi ne samo na aktere i odnose između nacionalnih političkih jedinica, već i na aktere, odnose i prostore koji svojim djelovanjem ili svojim nastajanjem (u slučaju transnacionalnog socijalnog prostora) transformiraju ili transcendiraju granice nacija-država. Upravo je transformacija nacionalnih granica područje u kojem se nacionalizam i transnacionalizam ne samo dodiruju, već i područje u kojem se spajaju neka njihova osnovna

istraživačka pitanja – Kako, na koji način postoje nacije? Koje su najvažnije karakteristike, tj. markeri nacije? Dosadašnja istraživanja u području političkog transnacionalizma dala su odlične preglede transnacionalnog političkog djelovanja migranata na više lokaliteta (Østergaard-Nielsen, 2003), objasnile njihovu paralelnu ulogu u lokalnoj i regionalnoj politici više država (Itzigsohn, 2000), uputile na isprepletenost odnosa dviju ili više nacija-država kroz dualnu i multiplu političku i kulturnu pripadnost migranata (Bauböck, 2003) itd. No nisu pozicionirali markere i granice nacija u središte svojih istraživanja. Autori pokušavaju “ucrtati” granice transnacionalnih područja između nacija-država, a da pri tome ne raspravljaju najvažnije promjene za same nacije-države. Upravo u tom području postoji mogućnost usklađivanja termina kao i usklađivanje istraživanja nacionalizma i transnacionalizma. Da bi se ta mogućnost i ispunila, potrebno je krenuti prema redefiniciji transnacionalizma u skladu sa značenjem osnovnog termina u području istraživanja stvaranja i nastanka nacija kao socijalnih i političkih formacija. Iz svega iznesenoga slijedi da je pri tome neophodno uzeti spomenute činjenice u istraživanju nacionalizma i transnacionalizma:

1. Transnacionalizam kao termin i kao mogući koncept treba prvenstveno usmjeriti na političke konsekvence transnacionalnih aktivnosti različitih tipova aktera, no najčešće spontanosti neinstitucionalnih aktera.

2. Istraživanja i sadržaj pod terminima nacionalizam i (djelomično) transnacionalizam najbliži su u području istraživanja stvaranja, nastanka i transformacije socijalnih i političkih formacija – nacija, nacija-država.

3. Postoji mogućnost ekspanzije istraživanja transformacije granica i markera nacija unutar postojećih studija transnacionalnih formacija koja bi približila postojeće studije nacionalizma i transnacionalizma.

Transnacionalizam kao područje istraživanja na taj način bio bi ograničen i usmjeren na one dijelove istraživanja koji su i do sada davali dobre rezultate i koji su teorijski bili najutemljeniji (Morawska, 2003; Vertovec, 2003). Sva ostala područja istraživanja pod dosadašnjim zajedničkim nazivnikom transnacionalizma, tj. sva područja koja su se na vrlo posredan način doticala transformacije i transcendiranja granica i markera nacija i nacija-država, više se ne bi tretirala kao dio studija transnacionalizma, već bi se mogla nazivati transnacionalnim studijama, ukoliko uključuju fenomene intenzivirane komunikacije i akcije preko granica nacija ili unutar transnacionalnog virtualnog prostora. Ključna je razlika koncentracija studija transnacionalizma na političke konsekvence akcije najčešće (ali ne i uvijek) spontanosti neinstitucionalnih aktera (u različitim područjima), prije svega na granice i markere nacija. Razlika također sadrži i činjenicu da akteri čije aktivnosti relativiziraju granice nacija-država mogu biti neintendirane ali i intendirane te da studije transnacionalizma eksplicitno prepoznaju političke intendirane konsekvence aktivnosti transnacionalnih aktera. Za transnacionalna istraživanja te su konsekvence sekundarne jer se prije svega bave oblicima intenzivirane komunikacije i kulturne, ekonomske i identifikacijske razmjene preko granica nacija-država, najvećim dijelom između neinstitucionalnih aktera. No to ne znači da istraživanja i studije koje se bave tipom svijesti (dualne ili multiple identifikacije), modusom kulturne reprodukcije (sinkretizam, hibridnost, konstrukcija novih etniciteta), načinom korištenja kapitala, rekonstrukcijom lokaliteta ne mogu biti ili postati istraživanja transnacionalizma. To je moguće, ali samo ako u središte istraživačkih pitanja postave intendiranu ili neintendiranu transformaciju granica nacija-država. Osnovno područje istraživanja transnacionalizma međutim ostaje transnacionalna socijalna morfologija, i to prije svega socijalne formacije koje transcendiraju osnove nacije-države. Prije ograničenih slučajeva poput transnacionalnih migrant-skih mreža, globalnih dijaspora – to je svakako transnacija¹⁴.

¹⁴ No, osim transnacije postoje i drugi oblici socijalnih formacija koje transformiraju naciju-državu i u potpunosti spadaju u područje istraživanje transnacionalizma. Primjerice to je autonomizirani regiona-

Transnacija i istraživanje socijalnih formacija transnacionalizma

Riječ *transnacija* kao termin još nije doživjela inflacijsku upotrebu, ali se autori koji koriste taj termin također nisu potrudili prije njegove upotrebe provjeriti kriterije definiranja i postavljanja koncepata. Posljedica je ponovno višeznačan termin iza kojeg ne stoji i jasan koncept društvenih znanosti. Referenca prema naciji ponovno je samo neizravna i nejasna. Do sada su se mogla pronaći tri načina akademskog “zamišljanja” transnacije.

Arjun Appadurai transnaciju gotovo izjednačava s dijasporom (1993), prije svega u američkom kontekstu. Legitimnost nacije-države i njenog teritorijalnog konteksta ugrožena je. Dijaspore postaju dvostruko lojalne: prema nacijama porijekla i prema zemlji u kojoj žive. Autor smatra da u Sjedinjenim Državama postoje delokalizirane transnacije koje zadržavaju posebnu ideološku vezu prema mjestu porijekla, ali ih i ostale karakteristike potpuno određuju kao kolektivitet dijaspore. Različitost identiteta dijaspore premještaju lojalnost primarno prema neteritorijalnoj transnaciji, dok Amerika za sve grupe postaje prije svega kulturni prostor koji se ne mora boriti s višestrukim identitetima i lojalnostima. Ona postaje model kako aranžirati teritorijalnost i višestruki kulturni identitet dijaspore (Appadurai, 1993).

Takav kulturološki pristup naciji i transnaciju umjetno odvaja od politike jer se novi hibridni i višestruki etnički i nacionalni identiteti itekako politički utiliziraju. Lov na glasove dijaspore kombinira uspješno i kulturnu diversifikaciju i politički interes, kako samih pripadnika dijaspore tako i njihove zemlje porijekla. Vezanje pojma transnacije za deterritorijalizirane konglomerate pretpostavljenih etnokulturnih identiteta možda je esejistički vrlo zahvalan posao, ali ne omogućuje neophodnu terminološku, konceptualnu i teorijsku nadgradnju. Ipak, Appadurai prepoznaje dva važna elementa u nastajanju transnacije kao nove socijalne i političke formacije. To je činjenica da među brojnim grupama postoji potreba obuhvaćanja identiteta preko granica nacije-države te da su među tim grupama dijaspore najzastupljenije.

Kachig Tölölyan pokušava točno identificirati glavne sektore transnacije (2001) te na armenskom primjeru pokazuje da bi transnacija mogla biti relativno integrirana suma teritorijaliziranog državnog sektora domovine, kvazidržavnog sektora u susjednim regijama koje nastavaju nacionalne manjine istog porijekla i sektora dijaspore. U tom pristupu određenja transnacije jest identifikacija aktera i sektora mnogo važnija od sociokulturnih procesa koji je omogućuju. No formula se čini prejednostavnom. Autor nije dao kriterij uključivanja i isključivanja za teritorijalizirani državni sektor domovine kao niti za kvazidržavni sektor u susjednim regijama, niti za sektor dijaspore. Ta bi formula neopravdano mogla obuhvaćati cjelokupnu populaciju države, manjine u susjednim zemljama i pretpostavljenih pripadnika dijaspore bez provjere ukupnog broja ljudi koji komuniciraju i koji se integriraju preko granica nacije-države te bez provjere intenziteta i posljedica takve komunikacije, transfera i integracije. To može biti projekt političkih elita ili dijaspore ili iredentističke manjine u susjednim zemljama u kojem zapravo ne sudjeluje većina zamišljenih aktera¹⁵. No autor je uspio identificirati politički gledano neke važne sektore transnacije i s pravom vratio diskusiju i termin transnacije u kontekst konkretnih političkih odnosa.

---

lizam unutar EU (Rumford, 2000), koji nije ovisan o politici regionalizma same Unije. Naime, europska integracija omogućila je stvaranje europskih umreženih autonomiziranih regija koje se ne preklapaju s geografskim granicama zamišljenih europskih regija i država niti s granicama pripadnosti postojećih nacija-država. Politika autonomiziranog regionalizma postavljena je na konfliktu između slobodnog tržišta i državne regulacije. Autonomizirane europske regije (ne regije EU) nisu zatvoreni geografski, ekonomski i kulturni prostor, već one predstavljaju skup mreža koje imaju različitu gustoću i različite smjerove (Rumford, 2000).

¹⁵ Primjerice u Hrvatskoj se zamišljala hrvatska transnacija kao suma “domovinske” i “iseljene” Hrvatske, ali je komunikacija i transfer među svim sektorima preko granica nacije-države bio znatniji samo u vrijeme rata. Gradišćanski Hrvati npr. nisu niti na razini identiteta još sigurni pripadaju li uopće hrvatskoj naciji ili transnaciji.

Michele Laguerre u transnaciji međutim ne vidi samo sumu nekoliko sektora (1999). Za njega je transnacija mnogo više od sume njenih pretpostavljenih dijelova. Koristeći haitski primjer on pokazuje da su granice između nacije-države i dijaspora “zamućene” te da samo transformacija nacije može voditi prema transnaciji. Unutar političke logike koja se razvija u posljednjim desetljećima dijaspora se može konstruirati kao (susjedna) država, nacionalna zajednica ili kao deterritorijalizirana jedinica ili provincija domovine (Laguerre, 1999). Tada transnacija koja obuhvaća i druge sektore nije grupa već režim (Laguerre, 1999:640) u kojem dijaspora ne ostaje zaseban entitet već bude dio nacije koja je nadrasla postojeću državu – tj. zajedno formiraju nov oblik odnosa koji se može nazvati transnacijom.

Laguerre prikazuje vrlo važan slučaj, no termin koristi nejasno za različite aspekte akcije unutar promijenjenog okvira nacije-države. Tölölyan nije razjasnio treba li se termin koristiti prvenstveno za države ili za grupu ili za ukupnu društvenu akciju unutar okvira nacije-države (2001), a Laguerre nije jasno definirao režim transnacije (1999), već je samo uputio na razmjenu među državama koja je rezultirala transnacijom kao posebnim modusom međudržavne interakcije (Laguerre, 1999:647–648). Na taj je način diskusiju o transnaciji vratio u okvir internacionalnih i multinacionalnih odnosa, a transnacionalnu dimenziju naznačio samo promjenom okvira nacije-države u pojedinim slučajevima.

Potrebno je međutim diskusiju o transnaciji vratiti u kontekst transnacionalizma kao stvaranja novih socijalnih formacija te ju ograničiti i koncentrirati na uočljivu i mjerljivu transformaciju nacije-države. Tako se može izbjeći eventualna daljnja aberacija termina van konteksta proučavanja nacije i nacije-države iz kojeg je konstruiran. Zato bi se termin *transnacija* trebao prije svega koristiti u skladu s terminom iz kojeg je izveden. Točno je da su do danas nastale desetine najrazličitijih i suprotstavljenih definicija nacije koje se baziraju na različitim teorijskim preferencijama autora kao i da se sve veći broj autora slaže s tvrdnjom kako je izuzetno teško dokazati realnu osnovu nacije kao socijalne formacije pa je sukladno tome i adekvatno definirati i konceptualizirati. No nacija postoji za mnoge aktere i grupe kao socijalna činjenica, a ti akteri i te grupe djeluju u skladu sa svojim uvjerenjima. Kada se traži kritički minimum koji je prisutan u većini pristupa istraživanju nacije i oko kojeg postoji, ako ne konsenzus onda širok stupanj slaganja, postaje očigledno da bez sastojaka poput “grupe”, “solidarnosti”, teritorija i odnosa prema državi nema i funkcionirajućeg istraživačkog koncepta. Nacija se tako uglavnom predstavlja kao zajednica (s različitim stupnjevima uvjerljivosti zamišljanja i različitim oblicima zamišljanja kao i različitim stupnjevima uključenosti pojedinaca) koja kontrolira državu ili ju želi kontrolirati, njene institucije unutar određenih teritorijalnih granica. U takvoj predodžbi nacije, pojedinci koji odgovaraju pretpostavljenim političkim, kulturnim ili čak pretpostavljenim biološkim kriterijima moraju biti njen dio, ali se gotovo nikad u potpunosti ne nalaze unutar rezerviranih granica za naciju-državu. Čak i nacija s nižim stupnjem etnificiranja unutargrupne solidarnosti, tj. tzv. civilne, republikanske ili “Staatsnation” imaju svoju dijasporu, čak i kada je tako ne nazivaju.

Autori koji nazivaju sve nacije koje prerastaju granice nacija-država transnacijom ponovo se izlažu mogućim opravdanim kritikama tempocentričnosti. Uključivanje grupa van granica pretpostavljene domovine i zamišljene nacije-države u naciju, unutar nacionalističkih projekata, kao i komunikacija tih grupa s većinom unutar domovina i budućih nacija-država postojala je i u vrijeme prvog vala nastanka nacija-država. Ponovo bi se moglo prigovoriti da su neke “transnacije” prethodile nacijama. Očigledno je da bi nova definicija i novo konceptualiziranje transnacije trebalo sadržati dodatne kriterije određenja. Sektori transnacije mogu obuhvaćati dijaspore, etničke manjine izvan “matične” države, čak i iredentističke grupe u susjednim državama, znatnije dijelove nacije unutar granice nacije-države, no važniji je oblik njihova djelovanja. Spomenuti sektori moraju biti obuhvaćeni režimom koji znatno transformira granice nacije-države, tj. performanse transnacije važnije su od zbroja njenih sektora. Pripadnici spomenutih grupa moraju biti obuhvaćeni u znatniji politički, kulturni, ekonomski transfer preko granica na način da transformiraju te granice. One tada prestaju imati prven-

stveno markirajući karakter te mogu postati selektivno porozne, ali i selektivno zatvorenije. Nacija više ne “stanuje” isključivo u (jednoj) državi i ne ovisi isključivo o njenim institucijama, te je mobilna koliko i njena dijaspora. Oblici transformacije granica nacija-država mogu biti različiti, a odgovori na stupanj deterritorijaliziranosti transnacije mogu uključiti i reteritorijalizaciju nacionalističkom ekspanzijom, reteritorijalizaciju dijaspore unutar domovine konstruiranjem izbornih jedinica za dijasporu i sl. Nacija-država može i omekšati svoje granice i olakšavanjem kontrole komunikacije i upravljanja, uvođenjem novih transnacionalnih prava za različite sektore transnacije (od dvostrukog i višestrukog državljanstva za dijasporu), preko posebnog ekonomskog i političkog stimuliranja manjina u susjednim zemljama, do posebnih stimulacija za transfer kapitala, ljudi itd.).

No osnovno pitanje kao i u slučaju nacije ostaje pitanje “performansi” u svim sektorima, kao i održivosti. Walker Connor pitao se “kada je nacija?” (1990) tvrdeći da se o naciji može govoriti tek kada cjelokupan projekt građenja nacije već obuhvaća velik dio populacije s kojom računa. Za transnaciju se može reći da postaje vidljiva tek kad se znatan dio pretpostavljene populacije unutar i iza granica nacije-države uključi u masivnu, konstantnu i djelomično institucionaliziranu transferenciju preko granica što može transformirati granice nacije-države. Transformiranjem granica, transnacija transformira ne samo grupu unutar granica, nego i one iza njih, što znači da bi se dijaspora, etničke manjine u drugim zemljama trebale također transformirati u čvršći splet odnosa s populacijom i institucijama nacije-države. Očigledno je da nastajanje i održanje transnacije zahtjeva obuhvaćanje velikog broja ljudi, resursa i oblika komunikacije tijekom dužeg perioda¹⁶. Takvi su slučajevi ponekad najvidljiviji u vrijeme kada se široko percipira ugrožavanje osnovne sigurnosti i opstanka grupa, npr. u vrijeme rata. Hrvatski primjer pokazuje da formiranje nacije-države i transnacije može teći paralelno, ali da se transnacija jako teško može održati kroz duži vremenski period. Postojeći primjeri uključivanja haićanske dijaspore u poseban izborni sustav domovine, multilokalni politički angažman latinoameričkih migranata u dvije države itd. samo označuju mogućnost razvitka transnacije.

Zaključak

Daljnja nediferencirana upotreba termina *transnacionalizam* i *transnacija* završit će njihovom potpunom degradacijom bez mogućnosti konstrukcije upotrebljivih i koherentnih koncepata. Uzimanjem u obzir svih predstavljenih argumenata otvara se mogućnost sužavanja područja primjene i jednoznačnog određivanja njihove upotrebe. Eventualna redefinicija mora uzeti u obzir terminološko usklađivanje nacionalizma i transnacionalizma kao i nacije i transnacije. Adekvatna primjena pretpostavlja koncentraciju transnacionalizma na naciju-državu, tj. prije svega njene granice i markere. Transnacionalizam bi se u skladu s terminom iz kojega je izveden te u skladu s područjem istraživanja nacionalizma kao stvaranja i nastajanja posebnih sociopolitičkih formacija, trebao odnositi na aktere, odnose i prostore koji svojim djelovanjem ili svojim nastajanjem transformiraju ili transcendiraju granice nacija-država. Transformacija nacionalnih granica područje je u kojem se nacionalizam i transnacionalizam dodiruju, ali i područje u kojem se spajaju njihova osnovna istraživačka pitanja.

Osnovno područje istraživanja transnacionalizma jest transnacionalna socijalna morfologija, posebno socijalne formacije koje transformiraju osnove nacije-države. Uz ograničene

¹⁶ Postoji i barem hipotetska mogućnost potpunog transcendiranja granica nacije intenzivnim i višeslojnom transferencijom preko svih oblika granice nacije, tj. mogućnost takvog oblika transnacije koji na kraju ukida sve što se smatra osnovom nacije i nacije-države: jedinstveni etnički ili nacionalni identitet, primarna lojalnost državi, isključiv oblik solidarnosti, jasno omeđen teritorij kao domovina itd. Usprikoš sve izraženijem procesu transnacionalizacije još nisu poznati empirijski primjeri ukidanja nacija transnacijom.

slučajeve poput transnacionalnih migrantskih mreža, globalnih dijaspora, to je svakako transnacija. Tretiranje transnacije sada je postavljen u kontekst transnacionalizma kao stvaranja novih socijalnih formacija te je ograničeno na uočljivu i mjerljivu transformaciju nacije-države. O transnaciji međutim može se govoriti tek kad se znatan dio pretpostavljene populacije unutar granica nacije-države i iza njezinih granica uključi u masivnu, konstantnu i djelomično institucionaliziranu transferenciju preko granica što može transformirati granice nacije-države. Pri tome je bitno da se transformiranjem granica ne transformira samo grupa i institucije unutar granica nacije-države, nego i grupe i institucije iza njih. Svi sektori transnacije moraju biti uključeni u režim koji znatno transformira granice nacije-države da bi smo o transnaciji mogli govoriti kao o činjenici koja predstavlja više od ukupnog zbroja svih sektora (dijaspora, nacije-države, manjina itd.).

Sljedeći korak obuhvaća jasnu redefiniciju transnacionalizma i transnacije uračunavajući predstavljene argumente, a u skladu sa standardiziranim postupcima redefiniranja termina i koncepata (npr. Sartori, 1984). Preostalo je samo pitanje je li dio znanstvene zajednice zaokupljen istraživanjem “transnacionalizma” spreman odustati od upotrebe “zajedničkih nazivnika”, a time i nadići nekumulabilnost i nekomunikabilnost postojećih “koncepata” i krenuti u temeljitu rekonstrukciju jednog istraživačkog područja.¹⁷

LITERATURA

- Anderson, Benedict (1998) **The Spectre of Comparisons. Nationalism, Southeast Asia, and the World.** London, New York: Verso.
- Appadurai, Arjun (1993) Patriotism and its futures. **Public Culture** 5:411–429.
- Bamyeh, Mohammed A. (1993) “Transnationalism”. **Current Sociology** 41(3):1–95.
- Bauböck, Rainer (2003) Towards a political theory of migrant transnationalism. **International Migration Review** 37(3):700–723.
- Bommes, Michael i Ewa Morawska /ur./ (2005, u tisku) **International Migration Research. Constructions, Omissions and the Promises of Interdisciplinarity.** Aldershot: Ashgate.
- Brass, Paul R. (1991) **Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison.** New Delhi: Sage.
- Breuilly, John (1982) **Nationalism and the State.** Manchester: Manchester University Press.
- Connor, Walker (1990) When is a nation? **Ethnic and Racial Studies** 13(1):92–103.
- Carter, April (2001) **The Political Theory of Global Citizenship.** London, New York: Routledge.
- Čizmić, Ivan (1982) **Hrvati u životu Sjedinjenih američkih država. Doprinos u ekonomskom, političkom i kulturnom životu.** Zagreb: Globus.
- Faist, Thomas (1999) **The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces.** Oxford: Clarendon Press.
- Foner, Nancy (1997) What's new about transnationalism? New York immigrants today and at the turn of the century. **Diaspora. A Journal of Transnational Studies** 6(3):355–375.
- Gellner, Ernest (1983) **Nations and Nationalism.** Oxford: Blackwell.
- Gerring, John (1999) What makes a concept good? A criterial framework for understanding concept formation in the social sciences. **Polity** 31(3):357–393.
- Glick Schiller, Nina, Linda Basch i Cristina Szanton-Blanc (1992) **Towards a Transnational Perspective on Migration.** *Annals of New York Academy of Sciences* 645:1–24.
- Guarnizo, Luis Eduardo (2003) The economics of transnational living. **International Migration Review** 37(3):666–699.

¹⁷ [Velik problem hrvatske sociološke terminologije i općega jezika (naročito od 90ih godina nadalje) jest upotreba termina *nacija* i *nacionalni* i onih izvedenih od njih – u barem dva značenja: jedno je povezano s *etničkim* krugom značenja (npr. *nacionalni preporod*), a drugo s krugom značenja *zemlje* (npr. *nacionalna koncesija* za televiziju) i *države* (npr. *nacionalna sigurnost*). Al. Gl.]

- Hamilton, William D. (1997) Evolucija altruističkog ponašanja, u D. Polšek (ur.) **Sociobiologija**. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Hutchinson, John (1987) **The Dynamics of Cultural Nationalism**. London: Allen and Unwin.
- Itzigsohn, José (2000) Immigration and the boundaries of citizenship: the institutions of immigrants' political transnationalism. **International Migration Review** 34(4):1126–1154.
- Itzigsohn, José (2002) Immigrant incorporation and sociocultural transnationalism. **International Migration Review** 36(3):766–798.
- Janjić, Dušan (1988) **Država i nacija**. Zagreb: Informator.
- Katunarić, Vjeran (2003) **Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu**. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Kaufmann, Eric (2000) Ethnic or Civic Nation? Theorizing the American Case. **Canadian Review of Studies in Nationalism** 27:133–154.
- Kriesberg, Louis (1997) Social movements and global transformation, u J. Smith, C. Chatfield i R. Pagnucco (ur.) **Transnational Social Movements and Global Politics**. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 3–18.
- Laguerre, Michel S. (1999) State, Diaspora and Transnational Politics: Haiti Reconceptualised. **Millennium: Journal of International Studies** 28(3):633–651
- Linklater, Andrew (1998) Cosmopolitan Citizenship. **Citizenship Studies** 2:23–41.
- Morawska, Ewa (2003) Disciplinary agendas and analytic strategies of research on immigrant transnationalism: challenges of inter-disciplinary knowledge. **International Migration Review** 37(3):611–640.
- Nairn, Tom (1981) **The Break-Up of Britain** (2. izdanje). London: NLB.
- Østergaard-Nielsen, Eva (2003) The politics of migrants' transnational political practices. **International Migration Review** 37(3):760–786.
- Portes, Alejandro, Luis E. Guarnizo i Patricia Landolt (1999) The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field. **Ethnic and Racial Studies** 22(2):217–236.
- Portes, Alejandro (2001) Introduction: The debates and significance of immigrant transnationalism. **Global Networks** 1(3):181–194.
- Pries, Ludger (1996) Transnationale soziale Räume: Theoretisch-empirische Skizze am Beispiel der Arbeitswanderungen Mexiko-USA. **Zeitschrift für Soziologie** 25(2):437–453.
- Rumford, Chris (2000) European Cohesion? Globalization, Autonomization, and the Dynamics of EU Integration. **Innovation. The European Journal of Social Science Research** 13(2):183–197.
- Sartori, Giovanni (1984) Guidelines for Concept Analysis, u G. Sartori (ur.) **Social Science Concepts. A Systematic Analysis**. Beverly Hills, London, New Dehli: Sage, 15–72.
- Skrbis, Zlatko (1999) **Long-distance Nationalism: Diasporas Homelands and Identities**. Aldershot: Ashgate.
- Smith, Jackie (1997) Characteristics of the modern transnational social movement sector, u J. Smith, C. Chatfield i R. Pagnucco (ur.) **Transnational Social Movements and Global Politics**. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 42–58.
- Smith, Michael P. (2000) **Transnational Urbanism: Locating Globalization**. Malden, MA; Oxford: Blackwell.
- Tölölyan, Khachig (2001) Elites and Institutions in the Armenian Transnation. **Diaspora. A Journal of Transnational Studies** 9(1):107–135.
- Van den Berghe, Pierre (1978) Race and Ethnicity: A Sociobiological Perspective. **Ethnic and Racial Studies** 1(4):401–411.
- Vertovec, Steven (1999) Conceiving and researching transnationalism. **Ethnic and Racial Studies** 22(2):447–462.
- Vertovec, Steven (2001) Transnationalism and identity. **Journal of Ethnic and Migration Studies** 27(4):573–582.
- Vertovec, Steven (2003) Migration and other modes of transnationalism: towards conceptual cross fertilisation. **International Migration Review** 37(3):641–665.
- de Waal, Frans (2001) **Prirodno dobri. Podrijetlo ispravnog i pogrešnog kod ljudi i drugih životinja**. Zagreb: Jesenski i Turk.

- Westwood, Sallie i Annie Phizacklea (2000) **Trans-nationalism and the Politics of Belonging**. London, New York: Routledge.
- Wimmer, Andreas i Nina Glick Schiller (2003) Methodological nationalism, the social sciences and the study of migration: an essay in historical epistemology. **International Migration Review** 37(3): 576–610.
- Wright, Anthony (1987) **Socialisms. Why Socialists Disagree – and What They Disagree About**. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Yeoh, Brenda S. A., Katie D. Willis i S. M. Abdul Khader Fakhri (2003) Introduction: Transnationalism and its edges. **Ethnic and Racial Studies** 26(2):207–217.
- Yuval-Davis, Nira (1997) **Gender and Nation**. London: Sage.

NATIONALISM – NATION, “TRANSNATIONALISM” – “TRANSNATION”: THE POSSIBILITIES OF TERMINOLOGICAL HARMONIZATION

SAŠA BOŽIĆ

Institute for migration and ethnic studies, Zagreb

The scientific neologisms “transnationalism” and “transnation” refer only indirectly to the terms from which they were derived. Transnationalism as a term and as a candidate for the concept in the social sciences didn’t emerge on the theoretical presumptions connected to the research on nationalism. This article offers therefore the direction for the re-definition of “transnationalism” and “transnation” in accordance with the meaning of the derivative. The author is offering a narrower field for the application of the term as well as an option which would enable the overcoming of inflationary use and degradation of the terms. Nationalism as a field of research has primarily an accentuated political dimension and different forms of nationalism (economic, cultural, sport etc.) express in different ways its basic political dimension. Transnationalism as a field of research is disintegrated and the interdependence of economic, political, socio-cultural and other forms of transnationalism isn’t clearly registered. Nationalism was studied so far as a political doctrine, as a social movement, as a form of “nation-building” process or as a collective sentiment, while transnationalism is usually studied as a form of social networks across the boundaries of nation-states as well as a special social field or space. The goal of this article is to sharpen the term and concept of transnationalism and transnation within its political dimension and to bind them to the actors and social fields which transfer, transform and possibly transcend the boundaries of nation-states.

Key words: NATION, NATIONALISM, TRANSNATION, TRANSNATIONALISM, TERMINOLOGY OF SOCIAL SCIENCES, TRANSNATIONAL SPACE